

Dragoș Petrescu
(Coordonator)

COMUNISMUL ÎN ROMÂNIA
Memorie și istorie

Copyright © 2020, **Editura Pro Universitaria**

Toate drepturile asupra prezentei ediții aparțin

Editurii Pro Universitaria

Nicio parte din acest volum nu poate fi copiată fără acordul scris al

Editurii Pro Universitaria

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Comunismul în România : memorie și istorie /

coord.: Dragoș Petrescu. – București :

Pro Universitaria, 2020

Conține bibliografie

ISBN 978-606-26-1298-6

I. Petrescu, Dragoș (coord.)

94

329.15

**KONRAD
ADENAUER
STIFTUNG**

Acest volum a fost publicat cu sprijinul
Fundației Konrad Adenauer

Coperta: Marcel Olinescu, *La coadă*, linogravură, hârtie,
30,5 x 42 cm, Colecția Nasui

CUPRINS

Introducere

Trei opoziții relevante pentru studierea fenomenului comunist.....	9
<i>Dragoș PETRESCU</i>	

1. Memorie vs. Istorie

Revoluția română din 1989. Context istoric, desfășurare, consecințe	19
<i>Florin ABRAHAM</i>	
Narațiuni feminine în postcomunism	57
<i>Simona MITROIU</i>	
Schimbarea denumirilor de străzi după 1989. O analiză cantitativă la nivel național	83
<i>Mihai Stelian RUSU</i>	

2. Cultură vs. Politică

Statutul arhitectului în anii 1980. Între autonomie profesională și constrângeri politice	119
<i>Corneliu PINTILESCU</i>	
Condiția artiștilor în anii 1980. Percepții și reprezentări.....	141
<i>Cosmin NASUI</i>	
Intelectuali și putere politică în anii 1980. Un survol istoriografic	169
<i>Cristian VASILE</i>	

3. Transnațional vs. Național

Religia ca opoziție culturală. Mărturia arhivelor create de episcopul Áron Márton și pastorul János Dobri	193
<i>Csongor JÁNOSI</i>	
Mobilitate socială și „deșteptare națională.” Transferuri ideologice, practici subversive și opoziție culturală în RSSM, 1960-1991.....	219
<i>Andrei CUȘCO</i>	
Muzica occidentală sub comunism. Rețele transnaționale, spații paralele și activități semiclandestine	249
<i>Cristina PETRESCU</i>	

În loc de concluzii

De ce sociologia și istoria românească din secolul XX sunt relevante astăzi	283
<i>Daniel CHIROT</i>	

AUTORI

Florin ABRAHAM, conferențiar univ. dr., Facultatea de Comunicare și Relații Publice, Școala Națională de Studii Politice și Administrative (SNSPA); <http://comunicare.ro/index.php?page=florin-abraham>

Daniel CHIROT, profesor univ. dr., Universitatea din Washington, Seattle, Statele Unite ale Americii; <https://unibuc.ro/daniel-chirot-profesor-la-universitatea-din-washington-doctor-honoris-causa-al-universitatii-din-bucuresti/>

Andrei CUȘCO, cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române, Iași; http://adxenopol.academiaromana-is.ro/personal/a_cusco.pdf

Csongor JÁNOSI, cercetător științific, Asociația Pokoly, Cluj-Napoca; <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10047945>

Simona MITROIU, cercetător științific II, Institutul de Cercetări Interdisciplinare, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; <https://www.brainmap.ro/simona-mitroiu>

Cosmin NASUI, curator, platforma muzeală privată PostModernism Museum; <https://www.postmodernism.ro/cosmin-nasui/>

Cristina PETRESCU, profesor univ. dr., Facultatea de Științe Politice, Universitatea din București; <http://www.fspub.unibuc.ro/despre/profesori/petrescu-cristina>

Dragoș PETRESCU, profesor univ. dr., Facultatea de Științe Politice, Universitatea din București; <http://www.fspub.unibuc.ro/despre/profesori/petrescu-dragos>

Corneliu PINTILESCU, cercetător științific III, Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române, Cluj-Napoca; https://institutuldeistoriegeorgebaritiu.ro/wp/wp-content/uploads/2021/01/CV_Pintilescu-Corneliu_2020.pdf

Mihai Stelian RUSU, lector univ. dr., Facultatea de Științe Socio-Umane, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, <https://socioumane.ulbsibiu.ro/team/mihai-stelian-rusu/>

Cristian VASILE, cercetător științific II, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române, București; <http://www.iini.ro/Dr%20Cristian%20Vasile.htm>

Religia ca opoziție culturală

Mărturia arhivelor create de episcopul Áron Márton și pastorul János Dobri

Cum se putea practica religia în perioada regimului comunist? Cum a fost posibilă extinderea cadrului acesteia și ce activități au fost socotite ca fiind legale, ilegale sau semilegale după frazeologia partidului? Ce a fost considerat, din punctul de vedere al regimului, ca activitate ecleziastică dușmănoasă sau opoziție bisericească, și care au fost mijloacele utilizate pentru a contracara activitățile religioase desfășurate în cadrul permis, adică legal, dar etichetate drept ostile de către cei aflați la putere? Cum definim opoziția, și ce fel de mijloace, legale sau ilegale, au avut la dispoziție cercurile bisericești pentru a se angaja în activități de opoziție? Ce fenomene se încadrează în conceptul de opoziție culturală, din moment ce nu este vorba despre o opoziție politică? Cum am putea circumscrie practica religioasă cadrului opoziției culturale? În ce măsură a însemnat experimentarea activă, individuală și comunitară, a credinței creștine o formă de opoziție față de regim, și care sunt formele de practică religioasă ce pot fi considerate aparținătoare conceptului larg al rezistenței culturale?

Cercetarea formelor de opoziție s-a concentrat în mod tradițional asupra formelor deliberate, conflictuale, de opoziție față de putere. În același timp, interpretarea inovativă a conceptului de opoziție a integrat și acele comportamente prin care persoane sau grupuri nu s-au confruntat în mod direct și conștient cu puterea, dar

puterea a considerat nelegitime sau de opoziție practicile și stilurile de viață ale acelor persoane sau grupuri. Acțiuni care nu au fost înțelese de actorii înșiși ca fiind de rezistență au ajuns, de asemenea, să fie incluse în aria cercetărilor privind formele de rezistență.¹ Prin urmare, opoziția culturală ar putea fi definită ca reprezentând practici individuale și sociale cotidiene, altele decât ideologia oficială a regimului, care includ viața religioasă bazată pe comunitate, dar și transferul efectiv al educației religioase.² Demnă de remarcat este formularea călugărului piarist și istoricului bisericesc, Ödön Lénárd, care a capturat esența opoziției religioase față de dictatură prin comportamentul creștin autonom, care clădea conștient, cu asumarea propriilor valori și cu prețul riscurilor.³

Cum pot fi examinate intențiile „actorilor” contemporani? În ce măsură este posibil să distingem între rezistența activă și cea pasivă? Aceste întrebări devin relevante mai ales atunci când examinăm viața religioasă din perspectiva rezistenței culturale, în special comunitățile religioase și practicile religioase din vremea comunismului. Comunitățile creștine s-au autodefinit ca nefiind în opoziție față de sistemul politic și ca întreținători și adepți ai unui sistem propriu de credințe și valori, a unui mod de viață și a unei viziuni asupra lumii. Puterea nu a definit exact ce a considerat a fi opoziție bisericească și de cele mai multe ori a afirmat că reacția clericală apela atât la mijloace legale, cât și la mijloace ilegale. Dacă se utilizau instrumente legale, atunci se putea apela la instrumente administrative împotriva oricărei activități religioase și, în absența unor dispoziții clare, orice activitate ecleziastică legală putea fi considerată ostilă puterii. Astfel, „regulile de cauciuc” au făcut ca viața religioasă și politicile ecleziastice să devină imprevizibile. În același timp, această imprevizibilitate a însemnat că ceea ce o comunitate de credință a experimentat ca o

activitate religioasă autorizată putea fi clasificată drept activitate ilegală, semi-legală sau chiar de opoziție de către autoritățile politicii bisericești.⁴ Estomparea deliberată a limitelor clare între formele tolerate și cele interzise ale practicii religioase a fost facilitată și de lipsa de transparență în legislația care a reglementat funcționarea bisericilor – în documentele de bază, considerate pietre de temelie ale politicii bisericii.⁵ Această stare de fapt a fost și mai complicată în cazul Bisericii Catolice, care spre deosebire de celelalte treisprezece confesiuni a funcționat fără reguli de organizare și de funcționare aprobate de partidul-stat și care a deținut un statut de „biserică tolerată” până în 1990.⁶ S-au promulgat puține legi adevărate, nu s-au făcut instrucțiuni publice, și nu s-au luat nici decizii și nici măsuri prin care să se încorporeze activitatea bisericilor, cel puțin la nivel local, într-un mediu juridic restrâns, dar clar. Prin urmare, în exercitarea puterii de zi cu zi au devenit importante relațiile personale cu liderii locali de stat și de partid, precum și oportunitățile informale de lobby.⁷

Cine erau cei clasificați drept dușmani? Cei care depuneau eforturi pentru menținerea unei vieți religioase organizate. Orice activitate care implica desfășurarea unei munci sistematice pentru edificarea bisericii și care încerca să organizeze și să susțină o viață religioasă viabilă a fost calificată ca forță ostilă de către partidul-stat și de către poliția politică.⁸

Esența politicii bisericești din România începând cu anii 1950 este relativ simplu de conturat. Pe de o parte, puterea a definit religia ca pe o ideologie rivală ce trebuia învinsă și care reprezenta o amenințare pentru monopolul ideologic al partidului, iar pe biserici ca fiind singurele instituții străine și ostile regimului care funcționau legal. Pe de altă parte, recunoașterea politică a înrădăcinării sociale slăbite, dar încă existentă a bisericilor, a forțat

regimul să modifice tactica politicii bisericești încă de la sfârșitul anilor 1950. Conducerea partidului nu a fost interesată de atacuri frontale și chiar a căutat să adopte o politică prin care bisericile să poată fi utilizate și în scopuri proprii, urmărind în același timp obiectivul pe termen lung privind dispariția lentă a acestora. Cadrul instituțional pentru persecuția bisericii s-a păstrat, practica însă a fost parțial modificată și perfecționată.⁹

Cele consemnate mai sus sunt susținute de cercetările realizate în proiectul COURAGE – Opoziția culturală – Asumarea moștenirii culturale a disidenței din fostele țări socialiste.¹⁰ Mai exact, prin colecția memorială a episcopului romano-catolic de Alba Iulia, Áron Márton,¹¹ precum și prin colecția congregației reformate din Cluj-Dâmbul Rotund, formată în jurul pastorului János Dobri.¹² În alegerea colecțiilor amintite mai sus, un rol important l-au jucat cercetările științifice anterioare, dar și faptul că creatorii lor s-au aflat atât în atenția aparatului specializat în controlul vieții bisericești, cât și în atenția poliției secrete. Pe parcursul prezentării, pe lângă analizarea personalităților ecleziastice ca noduri de îndrumare și de încredere socială și descrierea colecțiilor ca mărturii ale opoziției religioase, am subliniat și rolul acestora în privința educației de tineret și de elită, care a reprezentat o problemă cheie ce a condus la ciocniri între biserică și regimul comunist încă din anii 1960.

Personalități ecleziastice: noduri de îndrumare și de încredere socială

Evenimentele care au urmat preluării puterii de către comuniști au condus foarte repede în cadrul minorității maghiare la pierderea încrederii în elita politică responsabilă de reprezentarea intereselor colective,¹³ această situație persistând până la schimbarea de regim

din 1989. Era nevoie de personalități autentice, care să poată oferi speranță și încurajare, iar mediul ecleziastic s-a dovedit a fi cel mai în măsură pentru aceasta. În urma lichidării treptate a sistemului instituțional maghiar, acești preoți, cu atitudinile, sfaturile și acțiunile lor personale, au devenit „instituții unipersonale,” noduri de îndrumare și de încredere socială. În acest sens, episcopul romano-catolic de Alba Iulia, Áron Márton, și pastorul reformat de Cluj-Dâmbul Rotund, János Dobri, sunt printre cele mai cunoscute exemple oferite de istoriografia bisericească. Juxtapunerea poveștilor acestor personalități poate să pară forțată, dar aceste povești au semnificații profunde și sunt cu siguranță instructive atât pentru cercetători, cât și pentru publicul larg.

1. Áron Márton (28 august 1896, Sândominic, județul Harghita – 29 septembrie 1980, Alba Iulia), episcop romano-catolic de Alba Iulia, a fost cea mai influentă personalitate maghiară din Transilvania din secolul al XX-lea. Papa Pius al XI-lea l-a numit episcop de Alba Iulia la 24 decembrie 1938, iar consacrarea sa a avut loc la 12 februarie 1939.¹⁴ După cel de-al Doilea Tratat de la Viena, dieceza a fost împărțită în două, iar Áron Márton a rămas în Transilvania de Sud. Episcopul a fost singurul care în timpul guvernului Antonescu a îndrăznit să protesteze împotriva tratamentului inechitabil al maghiarilor din Transilvania de Sud. Timp de trei luni, din noiembrie 1943 și până în ianuarie 1944, a vizitat lagărele de muncă înființate în apropiere de Făgăraș, unde au lucrat explicit prizonieri germani și maghiari încarcerati fără proces. A oficiat slujbe religioase și i-a ajutat cu îmbrăcăminte pe cei care aveau nevoie. A ridicat vocea însă și în sprijinul altora. La 18 mai 1944, în discursul ținut la Biserica Sfântul Mihail din Cluj a protestat împotriva deportării evreilor, iar pe 19 ianuarie 1945 a protestat în scris și împotriva deportării germanilor.¹⁵

După cel de-al Doilea Război Mondial a luptat pentru drepturile minorității maghiare, libertatea de religie și de conștiință și nu numai. În 1946 au început atacurile directe prin care preoții catolici au fost persecutați și arestați. Episcopul a protestat și împotriva acestora. La 18 martie 1948, împreună cu ceilalți episcopi romano-catolici, i-a adresat ministrului Cultelor o scrisoare în care, în lumina contradicțiilor din constituție, pledau în favoarea libertății de conștiință și de religie, precum și în favoarea educației religioase și a grijii duhovnicești. Lui Áron Márton i s-a cerut să redacteze statutul Bisericii Catolice, care urma să fie supus aprobării autorităților. Din cele 46 de puncte redactate în spiritul loialității față de biserică, numai șase au fost aprobate. În februarie 1949, episcopul a formulat cele mai importante puncte, dar nu a primit niciun răspuns. Ca reacție la interzicerea Bisericii Greco-Catolice, Áron Márton le-a cerut preoților catolici în circularele sale din 6 și 20 octombrie 1948 să-i sprijine și să-i ajute pe frații lor greco-catolici.¹⁶

La 21 iunie 1949 a fost arestat de Securitate. Inițial, a fost arestat pentru investigații, apoi a fost condamnat de către tribunalul militar din București la 13 iulie 1951.¹⁷ După ispășirea sentinței s-a întors la Alba Iulia la 24 martie 1955. Ca urmare a măsurilor adoptate de Áron Márton, care cerea disciplină și muncă din partea preoților săi, așa-numita mișcare clericală pentru pace a eșuat.¹⁸

În perioada 1957-1967, Áron Márton s-a aflat în arest la domiciliu și a condus dieceza din reședința sa episcopală. Printre responsabilitățile sale se număra conducerea diecezelor vacante din Satu Mare, Oradea și Timișoara. Ca urmare a destinderii de scurtă durată a autorității regimului, i-a fost suspendat în cele din urmă arestul la domiciliu. În această perioadă i s-a permis să întreprindă cele trei vizite la Roma, în timpul cărora a putut rezolva anumite probleme. Cea mai importantă

vizită s-a dovedit cea din 1971, când episcopul a obținut aprobarea numirii lui Antal Jakab ca sufragantul său. Jakab a fost numit cu drepturi de succesiune, *cum iure successionis*, și avea dreptul să îi urmeze imediat lui Áron Márton în funcția de episcop fără să fie nevoie de un nou schimb de documente sau de altă negociere între statul român și Sfântul Scaun. După cea de-a treia vizită la Sfântul Scaun, episcopul a suferit o intervenție chirurgicală serioasă și a decis să adopte un program de lucru mai moderat, delegându-și o parte din atribuțiile episcopale sufragantului său.¹⁹

Începând cu anul 1955, de la eliberarea sa din închisoare până la moartea sa în 1980, episcopul a fost în permanență monitorizat, iar Securitatea a încercat să obțină informații cu privire la toate inițiativele sale și să-i zădărnicească eforturile anticomuniste. În Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS) există patru dosare care se referă la Áron Márton, dintre care două fac parte din Fondul Penal, în timp ce alte două sunt păstrate în Fondul Informativ. În Fondul Penal numele episcopului se găsește în dosarul nr. P337 care cuprinde 5 volume, cu un număr total de 408 pagini, precum și în dosarul nr. P254 care are 12 volume cu un total de 4.544 pagini. În ceea ce privește Fondul Informativ, se găsesc următoarele dosare: dosarul nr. I261991 care cuprinde 174 de volume cu un număr total de 54.687 de pagini, respectiv, dosarul nr. I209511 care include 62 volume cu un număr de 22.393 pagini. Trebuie menționat faptul că episcopul Áron Márton are cel mai voluminos dosar din Fondul Informativ al CNSAS.²⁰

2. János Dobri (23 noiembrie 1914, Brașov – 1 octombrie 1990, Cluj-Napoca) a fost un preot reformat maghiar transilvănean, lider de cercetași, profesor de teologie. După Arbitrajul de la Viena, din octombrie 1940 și până în martie 1944, Dobri a fost membru al Asociației

Maghiare de Cercetași, și comandant secund al celui de-al nouălea District al Cercetașilor din Transilvania.²¹ Aceasta i-a creat multe probleme după 23 iunie 1948, când s-a întors acasă din detenția sovietică. A fost arestat și condamnat mai întâi în 1951 la 6 luni de închisoare corecțională, iar a doua oară în 1953, când a fost condamnat la un an și două luni. Cu toate acestea, în perioada 1949-1957 a fost profesor de teologie și a predat la Institutul Teologic Protestant din Cluj.²²

Revoluția Maghiară din 1956 a generat un val de simpatie printre maghiarii din Transilvania și aceasta a condus la măsurile represive adoptate ulterior de autoritățile române. Practic, termenul de „1956 transilvan maghiar” nu denotă în mod necesar manifestările anti-regim din octombrie-noiembrie 1956, cât represiunea care a urmat între 1956 și 1966, concentrată mai ales pe procesele de lot.²³ Între acestea, cele mai semnificative au fost cazurile de înaltă trădare care, de asemenea, au implicat problema apartenenței Transilvaniei. Similar a fost cazul lui János Dobri, tatăl a șase copii, care în cadrul procesului Dobai, la 5 noiembrie 1957, a fost condamnat la 6 ani de închisoarea corecțională.²⁴ A fost amnistiat la 28 ianuarie 1963, s-a întors acasă la Cluj, unde după ce a lucrat pentru câteva zile la Poștă, iar apoi a fost angajat la fabrica „Chimica” pe post de muncitor la departamentul de bachelită, într-un final, începând cu 1 februarie 1965, a devenit funcționar cu jumătate de normă în oficiul protopopial al Protopopiatului Reformat Cluj. Activitatea lui ca preot s-a împlinit în cadrul parohiei Cluj-Dâmbul Rotund, unde a servit de la 1 aprilie 1969 și până la 30 octombrie 1985.²⁵

Conform notelor din dosarul de urmărire informativă nr. 211500, compus din 7 volume, monitorizarea activității lui János Dobri între 1963 și 1989, ca preot, de către Securitate s-a făcut pe două direcții: (1) pe de o

parte, s-a concentrat pe activitățile lui de zi cu zi ca preot, respectiv pe impactul lor în cadrul bisericii; (2) pe de altă parte, voiau să descopere legăturile lui internaționale prin identificarea așa-zișilor agenți care călătoreau în străinătate pentru diverse motive, dar și prin observarea metodică a oaspeților din străinătate ai familiei. În toamna anului 1988, Dobri a suferit o hemoragie cerebrală și ca urmare, a rămas cu o hemipareză. La vârsta de 75 de ani, pe jumătate paralizat, el nu mai era considerat ca o amenințare la ordinea publică, astfel că la 1 iunie 1989 ofițerul de securitate József Ungváry a sugerat închiderea dosarului de urmărire.²⁶

Atitudinea neclintită, presărată cu perioade de detenție, a avut o contribuție decisivă în formarea imaginii omului credibil și în afara granițelor României. Perseverența episcopului Áron Márton în a rezista încercărilor de amestec din partea statului a permis supraviețuirea bisericii și a religiei catolice și l-a transformat într-un exemplu moral pentru contemporanii săi și pentru posteritate.²⁷ S-a creat un adevărat cult pentru Áron Márton încă din timpul vieții acestuia, iar acest cult a continuat și după moartea episcopului. Deși cei mai mulți dintre preoții hirotonisiți de episcop s-au pensionat sau au murit între timp, învățăturile lor au fost adoptate de generația tânără, iar respectul pentru Áron Márton a rămas neștirbit. Profesorii de religie organizează concursuri Áron Márton, iar viața episcopului este cunoscută de întreaga Episcopie Romano-Catolică din Transilvania. Scopul este de a promova stima, nu prin exagerarea, ci prin rememorarea calităților reale ale omului și ale episcopului: episcopul sincer, cinstit, care a trăit pentru alții. În 1991 a început procesul pentru beatificare, primul pas în sanctificarea sa.²⁸

În ceea ce îl privește pe pastorul Dobri, la fel ca și episcopul romano-catolic, acesta și-a subordonat mereu

relațiile cu reprezentanții regimului principiilor sale morale, pe care le-a urmat cu perseverență. Pe de o parte, din cauza consecvenței sale a fost nevoit să se confrunte cu autoritățile mai des decât au făcut-o colegii săi reformați. Pe de altă parte, începând cu anii 1970, a obținut credibilitate și a primit o „aură de martir” în rândul opiniei publice din străinătate. Dobri a fost considerat „episcopul bisericii invizibile” și a primit constant vizite din Vest, precum și numeroase pachete și medicamente, și ani de-a rândul a coordonat și a facilitat acordarea de sprijin preoților reformați din Transilvania. Autenticitatea și rezistența sa în ochii comunităților occidentale pot fi, de asemenea, legate de cea mai importantă realizare a sa ca preot, construirea Bisericii Speranței, ceea ce în contextul Bisericii Reformate reprezenta o reușită unică în timpul ultimelor două decade ale regimului.²⁹

Colecții eclesiastice: mărturii ale opoziției religioase

Colecția Memorială Áron Márton din Alba Iulia conține materiale care acoperă în mod exhaustiv viața și activitatea episcopului, oferind numeroase dovezi ale curajului și spiritului său de sacrificiu în lumina corespondenței oficiale și private cu Sfântul Scaun, cu autoritățile publice din România și cu persoane particulare, și punând în evidență nu numai activitatea sa în slujba bisericii și credinței catolice, dar și detalii ale luptei pentru drepturile omului și ale minorităților în secolul al XX-lea. Colecția memorială se găsește în grupul celui de-al Șaselea Fond al Arhivei Arhiepiscopale și a Capitolului. Materialul clasificat în nouă subunități care măsoară 6,2 metri liniari cuprinde înregistrări personale din perioada 1906-1981, corespondența privată și semi-oficială care datează din perioada 1931-1978, discursurile episcopului

din perioada 1938-1978, notițe, fotografii, copii ale înregistrărilor despre Áron Márton păstrate în Arhivele Vaticanului, care datează din perioada 1927-1949, precum și documentele post mortem din intervalul 1981-2016. Colecția este procesată parțial și blocată parțial. Numele profesorului de teologie József Marton este legat de munca de inventariere a materialului și tot profesorul s-a ocupat și de valorificarea acestuia publicând până în momentul de față nu mai puțin de 17 volume. Posibilitatea de a efectua cercetare este limitată în special din cauza procedurii de beatificare aprobată de Vatican în 1992, astfel încât cercetarea trebuie autorizată nu numai de arhivă ci și de postulatorul cauzei.³⁰

Formarea colecției János Dobri - Congregația Reformată din Cluj-Dâmbul Rotund coincide cu perioada de activitate a pastorului omonim între anii 1969-1985, precum și cu extinderea proiectelor inițiate de el. Pe lângă dovezile poziției și sacrificiului individual, colecția ne oferă detalii și despre lupta pentru supraviețuirea Bisericii Reformate. În ce privește conținutul său, colecția respectă Regulamentul nr. 5816/1964 (cu lista anexă) al Eparhiei Reformate Cluj, la care parohiile s-au adaptat din 1966. Lista anexă a grupat documentele primite în 20 de puncte și în mai multe subsecțiuni, când a fost cazul. Pastorul titular este responsabil pentru colecție, iar colaboratorii săi sunt cantorul sau asistentul social. Aceasta înseamnă, în același timp, că sarcinile mai importante sunt îndeplinite de pastor, care verifică datele introduse de colegi, respectiv administrează dosarele cele mai des solicitate. Colecția include așa-numitul dosar 7, care conține corespondența cu centrul eparhial și cu protopopiat, sau dosarul 8, în care se află corespondența la nivel parohial.³¹

Din colecțiile bisericesti ale COURAGE se desprinde imaginea unor comunități bisericesti active, care ilustrează

viața pastorilor, prezbiterilor și lucrătorilor bisericii, care au slujit în liniștea vieții lor de zi cu zi. Iar dacă un informator sau un conducător al bisericii nu au observat și nu au raportat mai departe, atunci aceste activități au rămas ascunse de ochii partidului-stat. Făcând o paralelă cu aceste surse, documentele Securității, notele informative scrise cu rutină birocratică, dar și în scopul căutării obsesive a inamicului, pot fi, de asemenea, citite ca o amprentă a logicii poliției secrete. Deși interpretările părtinitoare și exagerările disproporționate ale poliției politice sugerează o imagine mult distorsionată, aparatul de stat a documentat totuși o activitate în creștere a comunităților creștine, eforturi autonome care au încercat să extindă cadrul practicilor religioase, și implicit o acțiune socială reală. Eliminarea acestor denaturări necesită însă surse suplimentare, în primul rând în afara celor oferite de partidul-stat, care să contribuie la conturarea unei viziuni mult mai complexe și mai sofisticate asupra evenimentelor care au avut loc.

Aspecte religioase: educația de tineret și de elită

Opoziția religioasă poate fi înțeleasă cel mai bine în domeniul educației de tineret, deoarece aici se regăsesc cele mai multe și cele mai bine documentate situații, precum tensiuni, conflicte, re poziționări sau căi alternative. Conflictele privind limitele practicilor religioase tolerate sau interzise au culminat tocmai în acest domeniu, și acesta nu este deloc un fapt întâmplător. Ambele părți, deținătorii puterii și comunitățile ecleziastice, au sesizat clar că cele mai importante bătălii ale luptei ideologice se purtau pentru generațiile tinere. Lupta coordonată pentru câștigarea acestora, din punctul de vedere al autorităților române, a fost influențată și de procesele penale legate de Revoluția Maghiară din 1956. Dovezile de simpatie față de

Revoluția Maghiară, exprimate de un număr apreciabil de studenți din diverse centre universitare din România și care reprezentau totodată nuclee ale generației următoare de intelectuale, i-a obligat pe oficiali să regândească politica de tineret. Studenții, admiși în prealabil pe baza unei contraselecții riguroase pe criterii ideologice și de clasă, erau teoretic beneficiarii noului sistem politic. Cu toate acestea, cei pe care regimul îi considera ca fiind de încredere s-au mobilizat în cel mai mare număr.³²

1. În Biserica Catolică, după naționalizarea școlilor bisericești, funcționarea Seminarului Teologic a reprezentat o grijă constantă a episcopului Áron Márton deoarece după eliminarea sprijinului financiar asigurarea supraviețuirii institutului a devenit sarcina episcopiei. Episcopul a cerut și a primit ajutor din partea membrilor congregației: „Vă rugăm să ne ajutați în starea noastră de sărăcie chiar dacă voi înșivă trăiți în sărăcie.” Educația religioasă este, conform Bibliei, cel mai important domeniu după serviciul religios. Noul sistem se adresa în principal tineretului prin educația sa materialistă și nu întâmplător legea educației publice interzicea educația religioasă prin programa școlară oficială, intervenind și în educația extrașcolară prin diverse mijloace și metode. Episcopul Áron Márton a identificat și a formulat ieșirea din această situație: „După eliminarea educației religioase din programa școlară, familiile catolice se confruntă cu o nouă provocare,” și le-a cerut părinților să se ocupe de educația religioasă a propriilor copii în mod conștient și responsabil.³³

Susținerea Seminarului Teologic a fost printre prioritățile episcopului și după ce și-a ispășit sentința și s-a întors la Alba Iulia. În același timp, ca urmare a măsurilor adoptate de Áron Márton, care cerea disciplină și muncă din partea preoților săi, așa-numita mișcare clericală pentru pace a eșuat. Episcopul a anunțat un

amplu exercițiu spiritul ce a fost urmat de confesiune, cu scopul de a-i ajuta pe cei care cedaseră în timpul „perioadei de pace” să se refacă spiritual. Penitența nu a luat forma unor rugăciuni, ci a unor sume de bani plătite de cei afectați pentru menținerea Seminarului Teologic din Alba Iulia, care se afla într-o stare precară. Reîntoarcerea episcopului s-a dovedit a fi benefică și pentru repopularea instituției. După eliberarea sa, chiar din toamna aceluși an, s-au înscris 50 de teologi împreună cu cei care părăsiseră biserica pentru că liderii acesteia colaboraseră cu autoritățile statului. De asemenea, s-au alăturat și preoți greco-catolici, printre care și Lucian Mureșan, viitor arhiepiscop și cardinal. Deși Școala Corală a fost înființată în 1953, în așa-numita epocă a păcii, episcopul plănuise crearea sa încă din 1948, așa încât a aprobat și a susținut instituția care funcționa ca un mic seminar teologic.³⁴

Vizitele la Sfântul Scaun – efectuate între 24 februarie și 6 martie 1970, 6 și 26 octombrie 1971, 2 și 12 martie 1974 – i-au îmbogățit experiența și i-au adus satisfacție episcopului. Oferea prezentări de 1-2 ore despre călătoriile sale la Seminarul Teologic din Alba Iulia pentru a-i consolida spiritual pe preoți. Era important pentru studenții la Teologie să rămână optimiști, știind că sunt luați în considerare în altă parte a lumii. În urma vizitei sale din 1970, s-a creat posibilitatea ca cel puțin patru tineri preoți sau studenți la Teologie să studieze în fiecare an la Roma.³⁵

Episcopul Áron Márton a fost și un sprijinitor al culturii. Nu e întâmplător faptul că în tinerețe a fondat împreună cu Lajos György,³⁶ în septembrie 1933, revista pedagogică intitulată *Erdélyi Iskola* (Școala transilvană), care urmărea dezvoltarea educației școlare în limba maghiară, păstrarea școlilor și a tradițiilor populare, precum și implementarea celor mai recente realizări din domeniul pedagogic. Nu în cele din urmă, doreau să îi

ajute pe pedagogi într-o perioadă în care profesorii nu aveau acces la cărți relevante pentru că le lipseau mijloacele financiare.³⁷ Deși în timpul episcopatului său biserica a fost limitată la zidurile lăcașului de cult, la sacristie, episcopul s-a străduit să mențină contactul cu personalitățile culturale și s-a întâlnit cu cei mai de seamă scriitori, poeți și oameni de știință din Transilvania. În 1971 – sub aripa protectoare a episcopului – la Seminarul Teologic din Alba Iulia s-a lansat o serie de prelegeri. În cadrul acestora, scriitori și poeți laici veneau duminică și țineau prelegeri în afara programului obișnuit. Însă această inițiativă a fost interzisă de la a patra prelegere. Cu toate acestea, a fost o experiență importantă pentru viitorii preoți să-i asculte pe Andor Bajor,³⁸ Sándor Fodor,³⁹ Sándor Kányádi⁴⁰ sau pe scriitorul itinerant Ödön Jakabos.⁴¹ Episcopul îi primea cu brațele deschise pe toți, indiferent de confesiune. A păstrat legătura și cu persoane de altă naționalitate și cu reprezentanți ai altor confesiuni. Ca urmare a schimbărilor politice, aceste persoane au devenit suspecte în ochii partidului, dar au fost susținute în continuare de episcop, și s-au numărat apoi printre „oile negre” în anii 1980. Oaspeții săi nu erau numai personalități culturale, ci și persoane persecutate, implicate în cauze comune – cum ar fi răscumpărarea mormintelor aristocraților maghiari din cimitirul Hajongard–Cluj pentru a împiedica trecerea acestora în proprietatea statului – care au beneficiat de suportul material al episcopului.⁴² Și aceasta este o manifestare a opoziției culturale, din moment ce acești oameni reprezentau demnitatea umană în fața lumii.⁴³

2. În Biserica Reformată s-a încercat folosirea unor instrumente noi alături de cele vechi, cum ar fi școlile duminicale, lucrările misionare pentru copii sau lecțiile biblice ale tineretului,⁴⁴ care, în adaptarea forțată la politica bisericească din anii șaizeci, pot fi considerate un

mod practic de luare în calcul a tuturor formelor de educație religioasă și o formulare prudentă a noilor strategii bisericești.⁴⁵

Preotul János Dobri făcea tot ce se putea pentru a asigura educația religioasă a minorilor din parohia Cluj-Dâmbul Rotund și încuraja prezența lor la orele de catehism. Conform maiorului Ioan Onac,⁴⁶ care se ocupa de supravegherea elitei reformate din Cluj, faptul că Dobri a cumpărat în anul 1973 din propria inițiativă o masă de ping-pong pe care a pus-o în curtea parohiei, la dispoziția tinerilor, a fost un semn al influenței negative pe care acesta o avea asupra lor, iar gestul preotului a fost interpretat ca un atac indirect asupra libertății de conștiință garantată de Constituție. Onac mai era de părere și că excursia la Ileanda, jud. Sălaj, organizată la 1 mai 1973, la care au participat 32 de persoane, avea drept scop câștigarea simpatiei celor tineri. Organizarea de către Dobri a meselor de iubire statutare bisericești separat pentru cei mai vârstnici și pentru cei tineri, era considerată o depășire a limitei legale, la fel ca îndemnul sale frecvente de la amvon adresate părinților de a-și trimite copiii la orele de catehism, ori de a susține activitatea bisericii lăsându-și copiii să se implice în festivitățile religioase. El a dublat numărul slujbelor și și-a dedicat foarte mult din timp pentru vizitarea familiilor, iar un bun exemplu pentru eficiența lui e faptul că, la Crăciunul din 1973, 62 de copii au recitat poezii religioase în biserică.⁴⁷

Grație notelor agenților informatori, au supraviețuit aceste episoade înregistrate aleatoriu, care, pe lângă faptul că exemplifică cazurile de asumare a riscurilor de zi cu zi, ilustrează și reflexele poliției politice comuniste care se confruntau cu o personalitate pastorală eficientă. Organizarea de activități atractive pentru tineri în anii 1970 a fost receptată în respectivul spațiu de comunicare

ca o activitate cu potențial ostil, care ar fi permis și o posibilă acțiune de represiune din partea regimului. Educația bisericească a tineretului era controlată din ce în ce mai strict, iar în aceste condiții excursiile sau mesele de ping-pong au fost soluții alternative pentru a veni în contact cu tinerii și pentru a le completa învățăturile religioase. Sunt la fel de importante mesele de iubire și ceaiurile, unde preotul, fără să atragă atenția, putea să se ocupe de copii, deoarece nimeni nu le-ar fi putut interzice părinților să ia copiii cu ei. Scopul adunărilor era educația religioasă atât pentru părinți, cât și pentru copii. Din punct de vedere reformat, accentul trebuia pus pe lucrarea cu congregația în sine. A fost nevoie de maximizarea limitelor foarte stricte ale Statutului bisericesc garantat de partid. Acest Statut este inversat, este folosit pentru legitimarea activităților ajunse sub semnul întrebării și, devine un punct de referință în strategiile de autoapărare contra reprezentanților puterii.⁴⁸

Vizita în familie, o practică a misiunii interne, considerată una dintre cele mai importante metode de contact personal direct cu credincioșii, a fost folosită ca mijloc de utilizare a cadrului legal. În mediul metropolitan, inclusiv în Cluj, acest specific confesional reformat a fost apreciat drept cea mai eficientă metodă legală de menținere a rețelei de relații în jurul bisericii. Din această cauză, exista o relație foarte vie între pastorii reformați și credincioșii lor.⁴⁹ Evident și prezbiterii comunității au apărut pe lista persoanelor ecleziastice care reprezentau un pericol pentru partidul-stat.⁵⁰

Activitățile de organizare bisericească și comunitară intensivă, precum și personalitățile autonome, active, care cu asumarea riscurilor s-au ocupat de tineret, de intelectuali, de educația de elită, au fost întotdeauna monitorizați îndeaproape de către organele specializate în

politica bisericească. Conform contrainformației ecleziastice, aceste figuri cheie au avut în comun nu doar implicarea activă în organizarea grupurilor de tineret și de credință ecleziastică, ci și faptul că au întreținut relații bisericești occidentale vii și astfel, au avut ocazia să obțină, să proceseze și să răspândească literatura ecleziastică curentă, „produse de presă ilegală,” provenite de dincolo de Cortina de Fier, reflectând asupra proceselor lumii și asupra provocărilor modernizării. Dobri, care întreținea relații cu organizațiile caritative Caritas și Palatinus, cu preoți reformați din Olanda și Ungaria, ani de-a rândul a difuzat medicamente, biblii și cărți de cântări creștine.⁵¹ De el se leagă și istoricul donației de 50.000 de mărci germane, sumă ce a fost oferită de vest-germanul Gustav Adolf Werk Congregației Reformate din Cluj-Dâmbul Rotund pentru construirea bisericii Speranței. Lucrarea, începută în 1977, a fost construită în mare parte prin munca publică – la care au contribuit indiferent de diferențele religioase și etnice, atât maghiari, cât și români, credincioși catolici, ortodocși și evanghelici – și a fost terminată în 1980.⁵² A fost construită într-o perioadă când speranța că așa ceva era posibil părea o iluzie.

În loc de concluzii

Analizele istorice din Ungaria care se ocupă cu mișcările din interiorul Bisericii Catolice au descris eforturile cele mai elocvente pentru trăirea vieții religioase în mod autonom, precum și pentru transmiterea valorilor creștine, ca fiind parte a istoriei comunităților mici, a grupurilor secrete și a mișcărilor subterane care au continuat să trăiască în ilegalitate. Studiile de cazuri pentru susținerea acestor aprecieri lipsesc deocamdată din istoriografia bisericească din România. În cazul

Bisericii Reformate, însă, unde a existat un alt model de acțiune, observațiile sunt confirmate și de cercetările locale. Bogata experiență misionară și pastorală, rețeaua de relații, rezervele de viață religioasă ale fostelor mișcări misionare interne și de tineret, precum și ale asociațiilor, au fost înghesuite oarecum în cadrul legal al practicilor religioase, în plasa elastică a activităților tolerate. Acest cadru legal a fost reprezentat de congregațiile ecleziastice. În urma crizei de încredere în conducerea bisericească aservită politicii partidului,⁵³ se ajunge la perspectiva retragerii în comunitățile religioase. În următoarele decenii, aceste comunități religioase care au avut un rol esențial în transmiterea credinței vor deveni, din punctul de vedere al puterii, focarele cele mai importante ale eforturilor bisericești clasificate de regim ca fiind dușmănoase sau de opoziție.⁵⁴

Este clar că opoziția religioasă față de un regim totalitar nu este un privilegiu ce aparține vreunei biserici. Luat în parte, în fiecare cult găsim persoane care, fie că au aparținut elitei ecleziastice sau preoțimii de rând, din cauza credinței sau din motive practice și morale au refuzat în mod public ideologia comunistă, acceptând astfel hărțuirea. Au existat personalități care nici după anii de închisoare, în perioada de „conviețuire” ce a urmat, nu au trecut peste principiile și convingerile anterioare și au forțat sistemul să accepte în mod tacit acest comportament și activitatea conexă.

În urma acestor cercetări se pune întrebarea: cum ajungem la acei pastori și laici care, din moment ce activitățile lor din diverse motive nu au trecut pragul de toleranță al aparatului de control al vieții bisericești? Aceștia au rămas astfel în afara mecanismului de clasificare a securității de stat și, implicit, nu au intrat în rândul celor socotiți inamici ai partidului. Ei au generat cele mai puține informații din partea surselor de partid

sau a informatorilor Securității, fiind considerați uneori inexistenți și astfel poveștile lor sunt printre cele mai semnificative pete albe în istoriografia ecleziastică privind perioada comunistă.⁵⁵ Tocmai din acest motiv este important să fie cercetate surse istoriografice noi, dincolo de colecțiile de documente ale partidului-stat, pentru că acestea ar contribui la descoperirea unor căi bisericesti greu de documentat, incluzând, în multe cazuri, narațiuni de rezistență cotidiană și tehnici diverse de disimulare și de adaptare aparentă.

Note

¹ Balázs Apor et al., „Cultural Opposition: Concepts and Approaches,” în Balázs Apor, Péter Apor și Sándor Horváth, coord., *The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe* (Budapest: Institute of History, Research Centre for the Humanities, 2018), 9–26. Cartea oferă o imagine de ansamblu asupra istoriei și tipologiei colecțiilor din țările studiate în cadrul proiectului COURAGE și oferă o analiza concisă a diferitelor tipuri de opoziție culturală din perspectiva colecțiilor. Despre colecțiile din România a se vedea Cristina Petrescu, „Romania,” în Apor, Apor și Horváth, coord., *The Handbook of COURAGE*, 151–170, și idem, „Mapping the Cultural Heritage of Dissent: New Sources, New Knowledge and New Narrative(s) on European Identity,” *Cuadernos de Historia Contemporánea* (Madrid), Vol. 42 (2020), 79–96.

² A se vedea capitolul dedicat comunităților religioase romano-catolice, reformate și evanghelice din Ungaria în Péter Apor et al., coord., *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban: Gyűjtemények története* (Opoziția culturală în era Kádár: Istoricul colecțiilor) (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2018), 143–254.

³ A se vedea András Fejérdy, „Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben: Források és gyűjtemények,” (Rezistență religioasă împotriva regimului comunist din Ungaria: Surse și colecții), în Péter Apor et al., coord., *Kulturális ellenállás a*

Kádár-korszakban, 144; András Fejérdy și Zoltán Pál, „Collection of Lénárd Ödön,” COURAGE Registry; <http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n33225>; accesat la 8 decembrie 2020.

⁴ Réka Kiss, „Legális–illegális–féllegális. Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években: Források és a megismerés határai,” (Legal-ilegal-semilegal. Pastorația interzisă și tolerată în Biserica Reformată din anii 1960: Surse și limitele cunoașterii), în Réka Kiss și Gábor Lányi, coord., *HIT 2018: Hagyomány, Identitás, Történelem* (Credință 2018: Tradiție, Identitate, Istorie) (Budapest: L'Harmattan, Károli Gáspár Református Egyetem, 2019), 244–250.

⁵ Încă de la început, Biserica Reformată din Republica Populară Română a acționat în conformitate cu dorința organelor centrale și a răspuns favorabil Legii nr. 62 din 2 martie 1948, care a ordonat confesiunilor religioase ca în decurs de trei luni să-și armonizeze statutele de funcționare cu legea referitoare la reglementarea generală a cultelor și să le trimită spre aprobare la Ministerul Cultelor. Noul Statut bisericesc a fost promulgat de Prezidiul Marii Adunări Naționale prin Decretul nr. 591 din 1 iunie 1949. Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Ministerul Cultelor și Artelor. Direcția de Studii 1937-1963, dosar 29/1962, f. 70.

⁶ După Constituția din 13 aprilie 1948, au fost adoptate succesiv numeroase decrete-legi care limitau drepturile bisericilor. Atacând Biserica Catolică, partidul a eliminat mai întâi obstacolele formale: la 19 iulie 1948, Consiliul Prezidențial al Republicii Populare Române a anulat unilateral acordul încheiat cu Sfântul Scaun în 1927. Apoi au adoptat așa-numitul „Act al Școlilor” nr. 175 din 3 august 1948 și Decretul nr. 176 asociat, care a fost urmat pe 4 august de Decretul nr. 177, noua lege a cultelor. Această lege a interzis, în Articolul 41, punerea în aplicare a jurisdicției papale pe teritoriul Republicii Populare Române, făcând imposibilă existența Bisericii Catolice. A se vedea Stanciu Stoian, *Culte Religioase în Republica Populară Română* (București: Editura Ministerului Cultelor, 1949), 21–22 și 35–36; *Monitorul Oficial*, Nr. 177, 3 august 1948; *Idem*, Nr. 178, 4 august 1948; Ovidiu Bozgan, *Cronica unui eșec previzibil: România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)* (București: Curtea Veche, 2004), 38–39.

⁷ Réka Kiss, „Néhány szempont a református egyház kommunista diktatúra alatti történetének kutatásához,” (Câteva aspecte pentru cercetarea istoriei Bisericii Reformate sub dictatura comunistă), în József Vilmos Kolumbán, coord., *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok* (Secolele „religiilor recepte” în Transilvania. Studii de istorie bisericească) (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019), 427.

⁸ Conform afirmației făcute de Réka Kiss în prezentarea intitulată „Practicarea religiei ca rezistență culturală în Biserica Reformată,” din cadrul conferinței *Tradiție, Identitate, Istorie 2019* care a avut loc la Budapesta, între 21-22 octombrie 2019.

⁹ Ioan-Marius Bucur și Lavinia Stan, *Persecuția Bisericii Catolice din România: Documente din Arhiva Europei Libere: 1948-1960* (Cluj-Napoca: Editura Napoca Star, 2002), 11-12; Csongor Jánosi, „România református elit a hatalom szolgálatában: Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években” (Elita reformată din România în serviciul puterii: Obținere de știri, influențare pozitivă, construire de contacte la conferințele organizațiilor mondiale protestante în anii 1960) *Pro Minoritate* (primăvara 2017), 146-170.

¹⁰ Proiectul COURAGE (Cultural Opposition: Understanding the Cultural Heritage of Dissent in the Former Socialist Countries) a fost finanțat de Uniunea Europeană prin programul Horizon 2020, în conformitate cu acordul de finanțare 692919. Pentru detalii a se vedea pagina de web <http://ro.cultural-opposition.eu/>.

¹¹ Csongor Jánosi, „Áron Márton – Colecția Memorială din Alba Iulia,” COURAGE Registry; <http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n126569?ro>; accesat la 8 decembrie 2020.

¹² Csongor Jánosi, „János Dobri – Colecția Congregației Reformate din Cluj-Dâmbul Rotund,” COURAGE Registry; <http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n38294?ro>; accesat la 8 decembrie 2020.

¹³ A se vedea Tamás Lönhárt, *Uniunea Populară Maghiară în perioada instaurării regimului comunist în România, 1944-1948* (Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2009); Zoltán Mihály Nagy și Ágoston Olti, coord., *Érdekképviselet vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944-1953* (Reprezentarea intereselor sau politică de partid? Documente pentru istoria Uniunii Populare Maghiare 1944-1953) (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2009); Gábor Vincze, *Illúziók és csalódások: Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből* (Iluzii și dezamăgiri: Capitole din istoria maghiarimii din România de după cel de-al doilea război mondial) (Csíkszereda: Státus Könyvkiadó, 1999).

¹⁴ Pentru bibliografia detaliată a episcopului a se vedea Péter Pál Domokos, *Rendületlenül... Márton Áron Erdély püspöke* (Cu tenacitate... Áron Márton episcopul Transilvaniei), editat de Máté Hídvégi (Szeged: Eötvös K. and Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1989); László Virt, *Nyitott szívvel: Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi* (Cu inimă deschisă: Viața și concepțiile episcopului transilvănean Áron Márton) (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002).

¹⁵ Interviu realizat de autor la 8 august 2018, în Alba Iulia, cu József Marton, născut la 15 aprilie 1950 în Călușeri, județul Mureș. Naționalitate: maghiară, religie: romano-catolică, educația: doctor în teologie, profesor emerit, mare provost al capitolului de Alba Iulia, prelat papal. A se vedea și József Marton, *A Gyulafehérvári Római Katolikus Egyházmegye a 20. században* (Dieceza romano-catolică de Alba Iulia în secolul 20) (Csíkszereda: Pro-Print, 2014).

¹⁶ Informații oferite de József Marton. A se vedea și Áron Márton, *Egyház – Állam* (Biserică – Stat), redactată și adnotată de József Marton (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2016); Cristian Vasile, *Între Vatican și Kremlin: Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist* (București: Curtea Veche, 2003), 140–163.

¹⁷ Denisa Bodeanu, „Arestarea, procesul și detenția episcopului Márton Áron în documentele din arhiva CNSAS,” *Caietele CNSAS* (București), anul VI, Nr. 1-2 (11-12)/2013, 227–244.

¹⁸ Idem, „Starea de spirit a preoțimii din dieceza de Alba Iulia după eliberarea episcopului Marton Aron (ianuarie 1955),” *Caietele CNSAS* (București), anul IX, Nr. 1-2 (17-18)/2016, 251–274; idem, „Episcopul Márton Áron față în față cu reprezentanții autorităților comuniste: O convorbire cu împuternicitul regional al cultelor, Árpád Tankó din ianuarie 1958,” în Márta Bodó, Gergely Kovács și Csilla Lázár, coord., *Márton Áron: Un episcop catolic pe calea crucii* (Cluj-Napoca: Verbum, 2013), 76–88.

¹⁹ Informații oferite de József Marton. A se vedea și Zoltán Mihály Nagy și Denisa Bodeanu, *(Le)hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960)* (Condamnat la tăcere: Stenograme ale înregistrărilor convorbirilor purtate de episcopul Áron Márton, 1957-1960) (Marosvásárhely – Nagyvárad – Kolozsvár: Lector Kiadó – Varadinum Alapítvány Kiadó – Iskola Alapítvány Kiadó, 2019).

²⁰ Denisa Bodeanu, „A Maros és Uránia dossziék: Márton Áron püspök megfigyelési iratai.” (Dosarele Mureș și Urania: documentele informative ale episcopului Áron Márton), în Zoltán Mihály Nagy și István Zombori, coord., *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között: Intézmények és módszerek* (Relația între stat și biserică în Europa Centrală și de Est între 1945-1989: Instituții și metode) (Budapest: METEM, 2014), 145–152.

²¹ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare ACNSAS), fond Informativ, dosar nr. 211500, vol. 3, ff. 1–15.

²² ACNSAS, fond Penal, dosar 217, vol. 7, ff. 1-5, 29, 44, 241-245; fond Penal, dosar 217, vol. 2, ff. 199-203v; Arhiva Administrației Naționale a Penitenciarelor, fișele matricole penale ale lui János Dobri.

²³ Despre tipologia proceselor dintre 1956 și 1966 vezi Stefano Bottoni, coord., *Az 1956-os magyar forradalom és a romániai magyarság, 1956-1959* (Revoluția maghiară din 1956 și maghiarii din România, 1956-1959) (Csíkszereda: Pro-Print, 2006), 31–35; Csongor Jánosi, „Procesul membrilor mișcării de reînnoire spirituală ‚Bethania’,” în Cosmin Budeancă și Florentin Olteanu, coord., *Forme de represiune în regimurile comuniste* (București: Editura Polirom, 2008), 331–337.

²⁴ ACNSAS, fond Penal, dosar 104, vol. 3, ff. 32–46. Pentru istoria judecării procesului vezi Zoltán Tófalvi, *1956 erdélyi mártírjai, III: A Dobai csoport* (Martirii transilvăneni din 1956, III: Lotul Dobai) (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2009); Gyula Dávid, coord., *1956 Erdélyben – Politikai elitéltek életrajzi adattára, 1956-1965* (1956 Transilvania – Bază de date biografică cu deținuți politici 1956-1965) (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Polis, 2006), 35.

²⁵ Dezső Buzogány, „Dobri János, a teológiai tanár” (János Dobri, profesorul de teologie), în András Dobri, coord., *Emlékezés Dr. Dobri Jánosra születésének 100. évfordulóján* (Amintiri despre Dr. János Dobri la aniversarea a 100 de ani de la naștere) (Kolozsvár: n. p., 2014), 28–31; Interviu realizat de autor la 6 iunie 2016 în Cluj, cu András Dobri, născut la 23 iunie 1954 în Cluj. Naționalitate: maghiară; religie: reformată; educație: Institutul Teologic Protestant Unic de Grad Universitar din Cluj; fost preot în parohia Cluj–Dâmbul Rotund, pensionar.

²⁶ Csongor Jánosi, „A Priest’s Destiny in Transylvania during the Communist Regime: János Dobri, 1914-1990,” în Cosmin Budeancă și Dalia Báthory, coord., *Histories (Un)Spoken. Survival and Social-Professional Integration in Political Prisoners’ Families in Communist Central and Eastern Europe in the 1950s and 1960s* (Zürich: LIT Verlag, 2017), 104–128.

²⁷ Zoltán Mihály Nagy și Denisa Bodeanu, *(Le)hallgatásra ítélve*, 61.

²⁸ Informații oferite de József Marton.

²⁹ Csongor Jánosi, „Destinul unui preot din Transilvania în regimul comunist: János Dobri, 1914-1990,” în Cosmin Budeancă și Dalia Báthory, coord., *Istorii (ne)spuse: Strategii de supraviețuire și integrare socio-profesională în familiile foștilor deținuți politici din Europa Centrală și de Est în anii ’50-’60* (Iași: Editura Polirom, 2019), 115–136.

³⁰ Descrierea conținutului în Csongor Jánosi, „Áron Márton – Colecția Memorială din Alba Iulia,” COURAGE Registry.

³¹ Descrierea conținutului în Csongor Jánosi, „János Dobri – Colecția Congregației Reformate din Cluj–Dâmbul Rotund,” COURAGE Registry.

³² Réka Kiss, „Legális–illegális–féllegális,” în Réka Kiss și Gábor Lányi, coord., *HIT 2018*, 250.

³³ Áron Márton, *Körlevelek 2, 1948-1980* (Circulare 2, 1948-1980), redactată și adnotată de József Marton (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2015), 5-17.

³⁴ Informații oferite de József Marton.

³⁵ Informații oferite de József Marton.

³⁶ Lajos György (1890-1950), istoric literar, bibliograf și redactor maghiar din Transilvania.

³⁷ Judit Ozsvát, *Erdélyi Iskola: Antológia, repertórium* (Școala transilvană: Antologie, repertoriu) (Csíkszereda: Státus Kiadó, 2003).

³⁸ Andor Bajor (1927-1991), scriitor, poet și umorist maghiar din Transilvania.

³⁹ Sándor Fodor (1927-2012), scriitor și traducător maghiar din Transilvania.

⁴⁰ Sándor Kányádi (1929-2018), poet maghiar din Transilvania, una din figurile cele mai marcante ale poeziei maghiare contemporane.

⁴¹ Ödön Jakabos (1940-1979), itinerant și scriitor maghiar din Transilvania.

⁴² Episcopul Áron Márton a întreținut relații excelente și cu contele Béla Bethlen, ultimul comisar guvernamental al Transilvaniei de Nord, care la rândul lui a trecut prin temnițele comuniste. A fost condamnat la 5 ani de închisoare și apoi internat pentru încă 2 ani, fiind reabilitat în 1959. Contele Bethlen, fost membru laic al Consiliului Dirigent al Eparhiei Reformate de Ardeal, a rămas în contact cu episcopul romano-catolic și după anii de detenție, păstrând relațiile cordiale, în urma căruia, prin intermediul consilierului juridic, avocatul Ignác Bartha, a obținut ajutor material, contribuție personală din partea lui Áron Márton în decembrie 1961 pentru salvarea mormintelor aristocrației maghiare din cimitirul Hajongard-Cluj. Salvarea mormintelor a rămas o preocupare permanentă, astfel încât peste mai bine de un deceniu, în 1973, se făcea chetă pentru răscumpărarea organizată a acestora. ACNSAS, fond Informativ, dosar 596325, vol. 2, ff. 472-475, 479-482; vol. 3, ff. 147-150.

⁴³ Informații oferite de József Marton.

⁴⁴ Csongor Jánosi, „Reglementarea catehizării în eparhiile reformate Cluj și Oradea în anii '50,” în Ilie Popa, coord., *„Experimentul Pitești – Reeducarea prin tortură:” Cultura, Tineretul și Educația în regimurile dictatoriale comuniste, Ediția a VIII-a, Pitești, 3-5 octombrie 2008* (Pitești: Fundația Culturală Memoria Filiala Argeș, 2009), 475-492.

⁴⁵ Idem, „Aspecte privind relația dintre Biserica Reformată și statul român în perioada 1948-1960/1961,” în Cosmin Budeancă și Florentin Olteanu, coord., *Identități sociale, culturale, etnice și religioase în comunism* (Iași: Editura Polirom, 2015), 357-385.

⁴⁶ Ioan Onac (1935-2006), angajat al Direcției Regionale Cluj a Ministerului de Interne și apoi al Inspectoratului Județean Cluj. A lucrat în cadrul Direcției a III-a Informații Interne, apoi, în urma reorganizării în septembrie 1967, a colaborat cu Serviciul 1 având aceleași atribuții până în 1975. În 1976 a fost transferat la Serviciul I/B, responsabil cu „naționaliștii maghiari.” A fost unul dintre experții problemei „biserica reformată” la acel moment. La 14 mai 1988 a fost trecut în rezervă cu gradul de locotenent-colonel. http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/ONAC%20IOAN.pdf; accesat la 28 decembrie 2020.

⁴⁷ ACNSAS, fond Informativ, dosar 211500, vol. 5, ff. 191-192; Informații de la András Dobri.

⁴⁸ Réka Kiss, „Legális-illegális-féllegális,” în Réka Kiss și Gábor Lányi, coord., *HIT 2018*, 258-261; Dezső Buzogány și Csongor Jánosi, *A református egyház Romániában a kommunista rendszer első felében. Tanulmányok és dokumentumok* (Biserica Reformată din România în prima jumătate a regimului comunist. Studii și documente) (Budapest: L'Harmattan, 2011).

⁴⁹ Informații oferite de András Dobri.

⁵⁰ Mărturiile elocvente sunt la CNSAS în conținutul dosarelor informative și de rețea despre preoții reformați.

⁵¹ ACNSAS, fond Informativ, dosar 211500, vol. 1, ff. 177-178; Informații oferite de András Dobri.

⁵² Kolozsvár-Kerekdombi Refomátus Egyházközség Levéltára (Arhiva Congregației Reformate din Cluj-Dâmbul Rotund), anul 1971, dosarul 7, Raportul nr. 28, respectiv Adresa nr. 1420; anul 1977, dosarul 7, autorizație de construire nr. 61; ACNSAS, fond Informativ, dosar 211500, vol. 4, f. 147; respectiv vol. 5, ff. 152-153.

⁵³ Csongor Jánosi, „Alegeri episcopale în Eparhiile Reformate Cluj și Oradea în anii 1960,” *Caietele CNSAS* (București), anul IX, Nr. 1-2 (17-18)/2016, 303-330.

⁵⁴ Réka Kiss, „Legális-illegális-féllegális,” în Réka Kiss și Gábor Lányi, coord., *HIT 2018*, 265-268.

⁵⁵ György Gyarmati, „Egyház, sok rendszer és a történelmi idő – a 20. századi magyar egyháztörténet nézőpontjából” (Biserica, multe sisteme și timpul istoric – din perspectiva istoriografiei bisericești maghiare a secolului 20), în Gábor Bánkuti și György Gyarmati, coord., *Csapdában: Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945-1989* (În capcană: Studii din istoria Bisericii Catolice, 1945-1989) (Budapest: L'Harmattan-ÁBTL, 2010), 13-31.